

Inadequacy of the Institutionalization Process of Iranian Society's Communication System in the Mongol Era

Seyyede Sara Hosseininejad Qasr al-Dashti^{*}, Abdul Rasool Kheirandish^{**}

Ahmad Fazlinejad^{***}

Abstract

After the Mongols gained control over the land of Iran, the necessity of continuity between societies in various regions of this territory was placed on the government's agenda. The transmission of government decrees, collection of taxes, and the movement of foreign ambassadors were among the requirements that forced the Ilkhanate to adopt policies to facilitate the communication system in their territory. The most important communication route of this territory was from Khorasan to Azerbaijan, which during the initial Mongol invasions destroyed many of these settlements and killed a large number of residents of these areas. Thus, with the sharp decrease in population, it became impossible to provide supplies for many social institutions on this route, and the yam system relied on the military territory. The old tradition of yam in Mongolia and Central Asia led the Ilkhanate to implement their own yam in Iran along that communication system. However, this system could not last, and despite the Ghazan reforms that included organizing the yams, this communication system quickly fell apart with the collapse of the Ilkhanate government. The present study, using a historical method and a functional perspective, and a descriptive-analytical approach, examines how the Mongol yam

^{*} Ph.D. Candidate of History of Iran after Islam, Shiraz University, Shiraz, Iran, sarahosseininejad95@gmail.com

^{**} Professor, Department of History, Shiraz University, Shiraz, Iran (Corresponding Author), Kheirandish.ar@shirazu.ac.ir

^{***} Associate Professor, Department of History, Shiraz University, Shiraz, Iran, fazlinejad@shirazu.ac.ir

Date received: 29/08/2024, Date of acceptance: 30/06/2025

system was used and its collapse in Iran after the Mongol domination and the Ilkhanate rule over this land.

Keywords: Ulagh, Yamchi, Tuman, Ghazan Khan, Four Elus.

Introduction

The Mongol "Yam" as a horse-drawn carriage or a station that made it possible to expedite government messaging, facilitate the transportation of commercial goods, and arrange for the travel of ambassadors by having a horse was not a new phenomenon in history. However, its existence during the Mongol period is interesting from two aspects. One is that written sources from the Mongol era have mentioned the existence of such a phenomenon in the Mongol government a lot and have considered it to have a role and importance in the emergence of the Mongol Empire and its administration. The other is that such a level of reference to the role of social communication is rarely seen, except in the Achaemenid and Roman empires and of course the Umayyad and Abbasid Caliphates.

In the Mongol period, the function of the yam as a social communication system that provided speed in receiving news and communicating decisions and also played a role in commercial affairs, receiving and guiding ambassadors going to the Mongol court was not limited. The Yam is considered important as a contribution to the emergence, development, and sustainability of the Mongol society, state, and economy. Therefore, this research addresses this issue with a functional approach and method. Although the Yam, in addition to maintaining communications, was considered an essential element in the emergence and development of the territory of this empire; it never became a structure, and from this perspective, the collapse of the Ilkhanate state can also be examined. Because the Yam did not manifest itself as an institution and was only considered as a part of the Mongol armies. This communication system could never adapt to Iranian society. Therefore, the questions of the research are: what importance did the Yam communication system have in the social structure of the Mongols? Also, how did the Mongols achieve self-sufficiency in the Yam communication system? And finally, what factors caused the collapse of the Yam system during the Mongol period?

Materials and Methods

The present study, using a historical method and a functional perspective, and a descriptive-analytical approach, examines how the Mongol yam system was used

3 Abstract

and its collapse in Iran after the Mongol domination and the Ilkhanate rule over this land. The reason for using the functional method in this study is that the yam phenomenon was fixed in the structure of the Mongol government and had a specific meaning, but it lacked a regular position in this structure.

Discussion and Results

The Yam communication system, without having a specific organization or position in the Mongol state, had a prominent presence in all aspects of this state. Because it made the Mongol state a global phenomenon possible. When the Mongol state began to disintegrate, the global organization of the Yams also collapsed. In fact, from the very geographical point where the Mongol state began to form, its communication system was created in the form of successive dispatches to the surrounding tribes and states. As with the expedition to Iran and the occupation of this land, the Yams continued to settle in Iran. With the establishment of the Ilkhanate state in Iran and the hostility of other Aulus towards it, the imperial Yam system fell apart. However, inside Iran, the Ilkhanate state created its own Yam system, which was actually like a chain that connected its military and geographical units, which were called Tuman, with the central government in Tabriz. However, with the death of Abu Saeed and the beginning of the war between the claimants to power in the Ilkhanate territory, the Yam system broke down again at this stage, and as a result, Yam was unable to continue to exist as an institution that had not been developed and promoted. Given the novelty of the subject of the Yam communication system, in order to continue research and develop knowledge, it is suggested that future researchers address issues such as the social position of the Yamchis in the Yam communication system and the social function of the Yam in the court of the Qa'an clan.

Conclusion

Although the yam can be considered an institution; an essential element in the Mongol state, the position of the yam in the Mongol governance organization was not an institution alongside other institutions or playing a complementary role. Rather, such an institution played an intermediary role between the various parts of the empire. In this way, it established relations not only between its geographical regions, but also between other political, economic, administrative and military institutions.

Bibliography

Persian Sources

- Ibn Battuta, Abu Abdullah Muhammad ibn Abdullah (1998), *Ibn Battuta's Travels*, translated by Mohammad Ali Movahed, volume 1, Tehran: Sepehrnqash. [In Persian]
- Ibn Jubayr, Muhammad ibn Ahmad (1991), *Ibn Jubayr's Travels*, translated by Parviz Atabaki, Mashhad: Astat Quds Razavi. [In Persian]
- Spholer, Berthold (1997), *Mongol History in Iran*, translated by Mahmoud Mir Aftab, Tehran: Scientific and Cultural. [In Persian]
- Iqbal Ashtiani, Abbas (2012), *Complete History of Iran*, Tehran: Negah. [In Persian]
- Barthold, W.W. (1973), *Turkestan Nameh*, translated by Karim Keshavarz, volume 2, Tehran: Iranian Cultural Foundation. [In Persian]
- The Secret History of the Mongols (2022), translated by Shirin Bayani, Tehran: Tehran University Press. [In Persian]
- Juveini, Mohammad (2003), *History of the World Explorer Juveini*, edited by Mohammad Qazvini, Vol. 1, Tehran: Afrasiab. [In Persian]
- Juveini, Mohammad (2003), *History of the World Explorer Juveini*, edited by Mohammad Qazvini, Volume 2, Tehran: Donyayeh Kitab. [In Persian]
- Khonji Isfahani, Fazlullah bin Roozbahan (1984), *The Journey of the King*, edited by Mohammad Ali Movahed, Tehran: Kharazmi. [In Persian]
- Khairandish, Abdolrasoul (2000), *The Event of Hayle Atrar (Collection of Articles of the First Historical Seminar: The Mongol Invasion of Iran and Its Consequences)*, Volume 1, Tehran: Shahid Beheshti University Press. [In Persian]
- Dastgheib, Abdol-Ali (1988), *The Invasion of the Mongol Army in Iran*, Tehran: Alam. [In Persian]
- Dehkhoda Dictionary (1998), under the supervision of Mohammad Moein and Jafar Shahidi, vol. 15, under the entry "Yam", Tehran: Tehran University Press. [In Persian]
- Abdolifard, Fereydoun, *Encyclopedia of the Islamic World*, Volume 1, under the entry "Chapar", Tehran: Islamic Encyclopedia Foundation. [In Persian]
- Qafsooghi, Ibrahim (1988), *History of the Khorezm Shahid Empire*, translated by Davud Isfahanian, Tehran: Shweta. [In Persian]
- Carpen, Plan (1984), *Plan Carpen's Travelogue*, translated by Valiullah Shadan, Tehran: Yasawali. [In Persian]
- Grosse, Rene (1989), *The Empire of the Nomads*, translated by Abdolhossein Mikdeh, Tehran: Scientific and Cultural. [In Persian]
- Marco Polo (1984), *Marco Polo's Travelogue*, translated by Mansour Sajjadi and Angela de Giovanni Romano, Tehran: Dialect. [In Persian]
- Mostofi, Hamdollah (1950), *Selected History*, edited by Abdolhossein Nava'i, Tehran: Amir Kabir. [In Persian]

5 Abstract

- Maqrizi (Beita), Al-Qatt Al-Maqriziyyah, Volume 2, Baghdad: Maktaba al-Muthanni. .[In Persian]
- Morgan, David (1990), The Mongols, translated by Abbas Mokhbar, Tehran: Markaz Publishing House .[In Persian]
- Mousavi, Mustafa, Great Islamic Encyclopedia, Vol. 10, under the entry "Ogtai", Tehran: Center for the Great Islamic Encyclopedia. .[In Persian]
- Mirkhwand, Muhammad bin Hawad (1994), Rawda al-Saffa, Section 5, Tehran: Scientific. .[In Persian]
- Nasavi, Nur al-Din Muhammad Zaidi (1987), Sirah Jalal al-Din (History of Jalali), translated by Muhammad Ali Naseh, with the help of Khalil Khatib Rahbar, Tehran: Saadi. .[In Persian]
- Wassaf, Abdullah bin Fazlullah (1989), The Division of the Age and the Perfection of the Ages (History of Wassaf), Volume 3, Mumbai. .[In Persian]
- Vladimir Tsev, B. (1986), The Mongol Social System (House-to-House Feudalism), translated by Shirin Bayani, Tehran: Scientific and Cultural. .[In Persian]
- Willems, Durake (1974), The Papal Ambassadors to the Court of the Mongol Khans, translated by Masoud Rajabnia, Tehran: Al-Khwarizmi. .[In Persian]
- Hamadani, Rashid al-Din Fazlullah (1940), Tarikh Mubarak al-Ghazani, edited by Carl Jan, England: Stephen Austin Hertford. .[In Persian]
- Hamadani, Rashid al-Din Fazlullah (1994), Jame' al-Tawarikh, edited by Mohammad Roshan and Mustafa Mousavi, vols. 1 and 2, Tehran: Alborz. .[In Persian]
- Hamadani, Rashid al-Din Fazlullah (1945), Makkabat al-Rashidi, edited by Mohammad Shafi, Lahore: All Punjab Publications Series. .[In Persian]

english sources

- Atwood, Christopher p.(2004), Encyclopedia of Mongolia and Mongol Empire, Under the entrance of jam, New York: Facts on File, Inc.
- Odoric (1937), Contemporaries of Marco Polo, New York.
- May, Timothy(2007), the Mongol art of war,Ggreat Britain:Pen and Sword military.

نابسندگی فرایند نهادینه شدن نظام ارتباطی جامعه ایران عصر مغول

سیده سارا حسینی نژاد قصرالدشتی*

عبدالرسول خیراندیش**، احمد فضلی نژاد***

چکیده

پس از حاکمیت یافتن مغولان بر سرزمین ایران، ضرورت پیوستگی بین جوامع در مناطق گوناگون این قلمرو در دستور کار دولت قرار گرفت. انتقال فرامین دولتی، اخذ مالیات و آمد و شد سفیران خارجی از جمله الزاماتی بود که ایلخانان را به اتخاذ سیاست‌هایی برای تسهیل نظام ارتباطی در قلمرو خود واداشت. مهم‌ترین مسیر ارتباطی این قلمرو از خراسان تا آذربایجان بود که طی تهاجمات اولیه مغولان بسیاری از این آبادی‌ها ویران و تعداد زیادی از ساکنان این مناطق کشته شدند. به این ترتیب با کاهش شدید جمعیت، تأمین آذوقه برای بسیاری از نهادهای اجتماعی در این مسیر ناممکن شد و نظام یام به قلمرو لشکری متکی شد. سنت قدیمی یام در مغولستان و آسیای مرکزی موجب شد، ایلخانان در امتداد آن نظام ارتباطی، یام خاص خود را در ایران پیاده کنند. اما این نظام نتوانست دوام بیاورد و با وجود اصلاحات غازانی که شامل سروسامان دادن به یام‌ها هم شده بود، با فروپاشی دولت ایلخانان به سرعت این نظام ارتباطی از هم گسست. پژوهش حاضر با روش تاریخی و نگرش کارکردی و با رویکرد توصیفی-تحلیلی به چگونگی به کارگیری نظام یام مغولی و فروپاشی آن در ایران پس از سلطه مغولان و حاکمیت ایلخانان بر این سرزمین می‌پردازد.

* دانشجوی دکتری تاریخ ایران پس از اسلام، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران، sarahosseininejad95@gmail.com

** استاد گروه تاریخ، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران (نویسنده مسئول)، Kheirandish.ar@gmail.com

*** دانشیار گروه تاریخ، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران، fazlinejad@shirazu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۶/۰۸، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۰۹

کلیدواژه‌ها: اُلاغ، یامچی، تومان، غازان خان، الوس‌های چهارگانه.

۱. مقدمه

«یام» مغولی به عنوان اسب چپاری و یا ایستگاه‌هایی که با داشتن اسب، تسریع در پیام رسانی‌های دولتی، تسهیل حمل کالاهای تجاری و تدارک مسافرت سفیران را امکان پذیر می‌ساخته، پدیده جدیدی در تاریخ نبوده است. اما از دو جنبه وجود آن در دوره مغولان جالب توجه است. یکی آن که منابع مکتوب عصر مغول به وجود چنین پدیده‌ای در دولت مغول بسیار اشاره کرده‌اند و آن را دارای نقش و اهمیت در پیدایی امپراطوری مغول و اداره آن دانسته‌اند. دیگر آن‌که چنین میزانی از اشاره به نقش ارتباطات اجتماعی، بجز در امپراتوری‌های هخامنشی و روم و البته خلافت اموی و عباسی، کمتر دیده می‌شود.

یام در دو معنای توأمان چاپارخانه و اسب چپاری (وصاف ۱۲۶۹: ۷۰۷) شباهت بسیار به رباط و مرابط در تاریخ شمال آفریقا در دوره اسلامی دارد. رباط در دوره‌های مختلف معناهای گوناگون داشته است: ایستگاه دیده بانی، سواری که در مرز آماده ایستاده و همچنین خانقاه. از رباط به منزله خانقاه، محل سکونت صوفیان، در منابع بسیار نام برده شده است. مقریزی از رباط‌های مصر از جمله «رباط آثار» نام می‌برد (مقریزی بی‌تا، ج ۲: ۴۲۹). همچنین ابن بطوطه اشاره کرده که در مصر خانقاه‌های بسیاری برای دراویش وجود داشته است (ابن بطوطه ۱۳۷۶، ج ۱: ۷۲). ابن جبیری نیز رباط را با خانقاه یکی می‌دانسته و به نمونه‌هایی از آن در دمشق اشاره می‌کند (ابن جبیری ۱۳۷۰: ۳۴۷). صورت جمع رباط «مرباطون» است که نام دولتی در شمال آفریقا در سده‌های میانه بود. مرباطون نمونه قابل توجهی از ارتقاء یک نظام ارتباطی در یک ارتش به یک دولت است.

در منابع دوره ایلخانی یام در دو معنای اسب چپاری و چاپارخانه آمده است (وصاف ۱۲۶۹: ۷۰۷). یام به معنای چاپارخانه یک متصدی به نام «یامچی» داشته که معمولاً از میان لشکریان مغول انتخاب می‌شد تا ضمن نگهداری و آماده ساختن یام برای ایلچیان، پیام رسانان، تدارک آذوقه و علوفه بنمایند (مورگان ۱۳۸۹: ۱۲۶). بدین ترتیب می‌توان چنین دریافت که آنان از نیروهای لشکری بودند، در سازمان و سلسله مراتب دولتی کمتر مقامی عالی رتبه برایشان گزارش شده است و در حد خربندگان بودند.

در دربار قویلائی قآن در چین از امیری به نام بایان نام برده شده و گاهی به یام بایان نیز اشاره کرده‌اند. همچنین بایان پسری به نام یکه فغان داشته که رشیدالدین فضل‌الله

همدانی می‌نویسد: دیوان یام بسیار می‌دانسته است (همدانی ۱۳۷۳، ج ۲: ۹۲۵-۹۲۴). ولی به علت این که در دیگر الوس‌های مغول مشابهی نداشته، می‌تواند به عنوان قسمتی از وظایف دیوانسالاری دانسته شود. با این وجود در دوره‌هایی که مغولان قدرتمند بودند، نظام یام کارایی کامل داشته است. در دوره چنگیزخان نخستین قدم‌ها برای شکل‌گیری یام با بکارگیری «قُرچیان»، به معنای محافظان، آغاز شد و با دیده‌بان‌ها که نقش مهمی در کوچ‌نشینی مغولان داشتند، تفاوت چندانی نداشت. اما در دوره قاآنان یام در سراسر امپراتوری مغولان گسترده شد (همدانی ۱۳۷۳، ج ۱: ۶۶۵ و مارکوپولو ۱۳۶۳: ۱۱۶-۱۱۵). توسعه فتوحات با تکمیل امور یام همزمان بود. با تجزیه امپراتوری به الوس‌های مجزا و متخاصم، یام نیز کارایی گسترده خود را از دست داد. در مورد ایران به عنوان بخشی از متصرفات مغولان نیز چنین بود. اما اصلاحات غازان خان در اواخر قرن هفتم هجری/ چهاردهم میلادی یکبار دیگر یام را کارآمد ساخت

۱.۱ طرح موضوع، سوالات و روش تحقیق

در دوره مغول کارکرد یام به عنوان یک نظام ارتباط اجتماعی که سرعت در دریافت اخبار و ابلاغ تصمیمات را انجام می‌داد و در امور تجاری، پذیرایی و راهنمایی سفیران عازم دربار مغول هم ایفای نقش می‌کرد، محدود نمی‌شد. یام به عنوان سهمی که در پیدایی، پویش و پایداری جامعه، دولت و اقتصاد مغولان نیز داشته، واجد اهمیت به شمار می‌آید. بنابراین این تحقیق با نگرش و روش کارکردی (functional) به این موضوع می‌پردازد. هرچند یام، علاوه بر حفظ ارتباطات، در پیدایی و توسعه قلمرو این امپراتوری رکنی اساسی به حساب می‌آمد؛ اما هیچگاه به صورت یک ساختار (structure) در نیامده است و از این منظر می‌توان فروپاشی دولت ایلخانان را نیز مورد بررسی قرار داد. زیرا یام به صورت یک نهاد جلوه‌گر نشد و تنها به عنوان جزیی از لشکرهای مغول به شمار می‌آمد. این نظام ارتباطی هیچ‌گاه نتوانست با جامعه ایرانی خود را منطبق کند. بنابراین پرسش‌های تحقیق پیش رو این است که نظام ارتباطی یام در ساختار اجتماعی مغولان چه اهمیتی داشته است؟ همچنین مغولان در نظام ارتباطی یام چگونه به خودبسندگی رسیدند؟ و در آخر این که چه عواملی موجب فروپاشی نظام یام در دوره مغول شد؟

۲.۱ پیشینه تحقیق

علی رغم اهمیت موضوع، مقاله پژوهشی یا کتاب مستقلی در زبان فارسی در مورد «نظام ارتباطی یام مغولان در ایران» به رشته تحریر در نیامده است. اما در برخی از تألیفات مرتبط با تاریخ مغولان (ایلخانان) به این موضوع اشاره شده است. اشپولر (۱۳۷۶)، در کتاب تاریخ مغول در ایران به موضوع پست در دوره ایلخانان اشاره کرده و به بررسی وضعیت آن در این دوره می‌پردازد. مورگان (۱۳۸۹)، در کتاب مغول‌ها به شبکه ارتباطی در دوره مغول توجه دارد. او بر این باور است که شبکه ارتباطی مغول‌ها یک شبکه بسیار کارآمد بوده ولی از ابداعات این قوم نبوده است. مغول‌ها تحت تاثیر شبکه ارتباطی «ختائی‌ها» آن را به وجود آوردند و گسترش دادند. اقبال آشتیانی (۱۳۹۱)، در کتاب تاریخ کامل ایران بخش تاریخ مغول اشاره‌ی کوتاه به یام در دوره چنگیزخان و اصلاحات غازان خان در این زمینه دارد. گروسه (۱۳۶۸) نیز در کتاب امپراطوری صحرانوردان به اقدامات قوییلای قاآن در زمینه یام توجه مختصری دارد. در کتاب دانشنامه بزرگ اسلامی ذیل مدخل اوگتای آمده است که به فرمان اوگتای در سراسر امپراتوری مغول چاپارخانه، یام، برقرار گردید و هر یک از بزرگان و حاکمان وظیفه داشتند تا در تدارک آن سازمان تلاش کنند. همچنین از عنوان چاپارخانه، اولاغ و یام برای پیک دولتی در ایران از قرن هفتم تا سیزدهم هجری نام برده است و سپس با استفاده از منابعی چون جامع التواریخ و سفرنامه مارکوپولو اشاره‌ای به وضعیت یام در دوره ایلخانان دارد. لذا در کتاب‌های نوشته شده به صورت کامل به نظام ارتباطی یام توجه نشده است. در نتیجه با توجه به خلاء پژوهش در این زمینه شناخت مستقلی از این نظام ارتباطی مغولان به نظر ضروری می‌رسد.

۲. بازرگانان و نظامیان در مقام شکل دادن به یک نظام ارتباطی جدید

جوینی که خود از خراسان به دربار قاآن سفر کرده است، می‌نویسد در آغاز ارتباط میان ایران خوارزمشاهی با مغولستان چنگیزی، به دستور او قراقچیان (محافظان) در راه‌ها نشاندند بودند تا تجار یا کالاهایشان را به دربار او راهنمایی کنند (جوینی ۱۳۸۲، ج ۱: ۵۹). این گزارش را می‌توان نخستین اشاره به یام در دولت مغول دانست. آن هنگام که سال‌های نخست قرن هفتم هجری/ سیزدهم میلادی بود به دستور سلطان محمد خوارزمشاه سفر تجار و بردن کالا به مغولستان ممنوع شده بود. در مقابل چنگیز خان با استقرار قراقچیان و دادن امکانات، جاذبه چنین سفر تجاری را به مغولستان بیشتر می‌کرد. چنان‌که با پرداخت

نابسندگی فرایند نهادینه شدن ... (سیده سارا حسینی نژاد قصرالدشتی و دیگران) ۱۱

پول بسیار به تجار سود سفر را هم افزون می‌ساخت (جوینی ۱۳۸۲، ج ۱: ۵۹). این خود یکی از جنبه‌های اجتماعی یام مغولان به شمار می‌آید. چنین اقدامی که به ظاهر برای تأمین کالاهای مورد نظر دربار تازه تأسیس مغولان بوده است، بیش و پیش از آن به موفقیت سیاسی دولت مغول در برابر دولت خوارزمشاهی کمک کرده بود. از نظر سیاسی جلب تجار از جانب چنگیزخان از آن رو موفقیت دانسته می‌شود که راه رسیدن به پیروزی نظامی سال‌های بعد را هموار می‌کرد. زیرا در تهاجم پیروزمندانه چنگیزخان به طرف غرب، تجار مسلمان نقش مهمی داشتند (همان ۶۰-۵۹؛ قفس اوغلی ۱۳۶۷: ۲۹۰ و دستغیب ۱۳۶۷: ۱۱۱). در آغاز این تحولات، این تجار بودند که از نظام ارتباطی دولت مغول سود می‌بردند. آن‌ها که موقعیت اجتماعی مهمی در جامعه خوارزمشاهیان داشتند، با بهره‌گیری از یام کم کم به یک پدیده سیاسی برای دولت مغول تبدیل شدند. این در حالی است که مغولان خود فاقد طبقه تجار بودند. آنان حتی در مواردی بطور مستقیم به عنوان سفیر چنگیزخان به نزد سلطان محمد خوارزمشاه آمدند. نسوی از آمدن گروهی از تجار به ریاست محمود خوارزمی، علی‌خواجه بخاری و یوسف انزازی از سوی چنگیزخان مغول نزد سلطان محمد خوارزمشاه برای برقراری روابط بازرگانی خبر می‌دهد (نسوی ۱۳۶۶: ۳۷).

در این حالت وظیفه یام فقط تدارک سفر امن و آسان سفیر بوده است. به همین نحو دیگر فرستادگان پیام را می‌برده‌اند. از این رو در مورد یام و این کارکرد آن به انتقال فردی پیام‌ها توجه کرده‌اند. چنان‌که لغت نامه دهخدا به نقل از شرفنامه منیری یام را رسول یک سواره معنا کرده است (لغت نامه دهخدا ۱۳۷۷: ذیل مدخل «یام»). به هر حال اطمینان از انتقال عین پیام شفاهی چنگیزخان خود نه تنها از ویژگی‌های شخصیت چنگیز در شکل‌گیری دولت مغولان دانسته شده، بلکه تأکید بر آن بود که یام مغولی باشد و نشانه از این که از سازمان‌های پیش از آن مانند برید در دولت‌های مسلمان چنان که در مورد دیوانسالاری انجام شد، نیرویی بکار گرفته نشود.

در مورد تأثیر نظام ارتباطی چنگیزخان در برابر خوارزمشاه لازم به یادآوری است در شرایطی که خوارزمشاه کوشیده بود با استفاده از ابزارهایی چون فتوای فقها در تحریم تجارت با «دارالکفر» و بستن راه‌ها و حتی در شهر مرزی اترار با کشتار بازرگانانی که به مغولستان سفر کرده بودند، مانع از رسیدن کالا به مغولستان شود (خنجی اصفهانی ۱۳۶۲: ۴۳۷ به بعد و همدانی ۱۳۷۳، ج ۱: ۴۷). تأسیس و تجهیز شبکه ارتباطی دولت مغول نقش مهمی در ناکام ساختن خوارزمشاه ایفا کرد. با تصرف قلمرو خوارزمشاهیان و وسعت

گرفتن سرزمین‌های متصرفی مغولان، یام‌ها به عنوان هسته‌های به هم پیوسته ارتباطی دولت مغول نیز در همه جا گسترده شدند. جوینی به تفصیل در مورد استقرار شبکه یام‌ها می‌نویسد:

چون عرصه مملکت ایشان عریض و بسیط شد و سوانح مهمات نازل از اعلام احوال اعدا چاره نبود و اموال از غرب به شرق و از اقصی شرق به غرب نقل می‌بایست کرد و در طول و عرض بلاد وضع یام‌ها کردند و مصالح و اخراجات هر بابی ترتیب کردند و تعیین از مرد و چهارپای و ماکول و مشروب و آلات دیگر و بر تومان‌ها از هر دو تومان یک یام معین کردند تا به نسبت شمار بخش کنند و بیرون آرند تا ممر ایشان بسبب نشستن اولاغ دور نبینند و دائما رعیت و لشکر در زحمت نباشند و بر رسل نیز در محافظت چهارپای و غیر آن حکمهای سخت کردند که ذکر آن تطویلی دارد و سال به سال عرض یام‌ها بکنند آنچه ناقص باشد و از یام‌ها گم گشته باز از رعیت باز عوض گیرند و چون بلاد و عباد در تحت تصرف ایشان آمد به همان قرار معهود وضع شمار و تعیین اسم ده و صد و هزار کردند و استخراج لشکر و یام و اخراجات و علوفات خارج از مال و بر بالای این ائقال قویچوری نیز بریده گردد (جوینی ۱۳۸۲، ج ۱: ۲۵-۲۴).

مورگان، مغول شناس معروف معاصر، نیز هدف از برپایی یام‌ها در آغاز شکل‌گیری دولت مغول را راحت ساختن مسافرت و تسهیل مبادله کالا نوشته است (مورگان ۱۳۸۹: ۱۲۵). او در ادامه منابع تدارک یام را مردم محلی می‌داند (همان ۱۲۶). هرچند روشن نمی‌کند که منظور از مردم محلی چه کسانی است. گزارش جوینی نیز به «قبچور» اشاره دارد که مالیات بر مویشی است و این می‌تواند از منابع محلی محل استقرار یام بوده باشد (جوینی ۱۳۸۲، ج ۱: ۲۵). اما باید توجه داشت که گستردگی یام‌ها در مناطق مختلف جغرافیایی ایجاب می‌کرده است از امکانات وسیع‌تر از یک منطقه استفاده و مدیریت شده باشد.

۳. پراکندگی اجتماعی عصر قآنان و معضل ارتباط میان آن‌ها

پس از چنگیزخان فتوحات مغولان گسترش یافت و در همان حال یک مرکزیت اداری با دیوانسالاری به عنوان پایتخت نیز به وجود آمد. همزمان بر میزان فعالیت‌های تجاری نیز افزوده شد. رفت و آمد فرستادگانی از نواحی مختلف جهان اسلام و نیز اروپا به دربار

نابسندگی فرایند نهادینه شدن ... (سیده سارا حسینی نژاد قصرالدشتی و دیگران) ۱۳

مغول و بالعکس هم رو به فزونی بود. این همه کارایی یام را در اداره امپراتوری بیش از پیش کرد. بخشی از آن چه که از جویینی در بالا نقل شد مربوط به همین دوره است. بطور خاص فعالیت یام‌ها در راه‌هایی بوده که از قلمرو متصرفی مغولان می‌گذشت و به دربار مرکزی در قراقروم می‌رسید. این برای تدارک سفر امن و آسان سفیرانی بود که از اروپا و نیز جهان اسلام به مغولستان در دوره قاآنان می‌رفته‌اند (ویلتس ۱۳۵۳: ۹۰). پلان کارپن و ویلیام روبروک سفرنامه نویسان معروف اروپای قرون وسطی از این جمله‌اند. پلان کارپن از سوی پاپ اینوسان چهارم مأموریت داشت که نزد خان مغول برود و او را از حمله به سرزمین مسیحیان برحذر دارد (کارپن ۱۳۶۳: ۲۷). او برای رسیدن به دربار گیوک خان، از اردوی باتو، شاهزاده مغولی و فرزند جوجی، گذشت. کارپن در مسیر حرکت خود از امکانات یام خانه و اسب‌های آن‌جا بهره برد (همان ۹۵). به گونه‌ای که در مسیر رفتن به دربار گیوک خان روزی ۶ یا ۷ بار از اسبان تازه نفس و پرباقت استفاده می‌کرد (May 2007: 74 & 85). این اسب‌ها به قدری آموزش دیده بودند که با سم برف را می‌کاویدند و ریشه گیاهان را می‌خوردند (ویلتس ۱۳۵۳: ۹۰). بجز چنین سفیرانی حداقل در دو نوبت نمایندگان از جانب خلیفه عباسی، امام اسماعیلیان و نیز دولت‌های محلی ایران در نیمه اول قرن هفتم هجری / چهاردهم میلادی از خدمات یام‌ها برای سفر به مغولستان و بازگشت از آن بهره‌مند شده‌اند (جوینی ۱۳۸۲، ج ۱: ۲۰۶-۲۰۵). رشیدالدین فضل الله همدانی می‌نویسد در دوره اکتای قاآن «در تمامت ممالک یام نهادند و آن را بایان یام خواندند» (همدانی ۱۳۷۳، ج ۱: ۶۶۵). کتاب تاریخ سَرّی مغولان به اقدامات اکتای، اولین قاآن مغول، در این زمینه اشاره کرده است. در زمان او تأمین چهارپایان، بکارگیری کسانی که آن‌ها را نگهداری کنند و همچنین تعیین فاصله یام‌خانه‌ها بیشتر مورد توجه قرار گرفت (تاریخ سَرّی مغولان ۱۴۰۱: ۲۲۱-۲۲۰). این‌که نویسندگانی مانند رشیدالدین و مولف تاریخ سَرّی از تأسیس یام‌ها در زمان اکتای خبر می‌دهند، از آن رو است که در دوره سیزده ساله فرمانروایی (۶۳۹-۶۲۶ ق) او فتوحات بسیار صورت گرفت. چنین گزارش‌هایی درباره توسعه یام‌ها در مناطق مفتوحه جدی هستند. در زمان اکتای بود که از اروپا و جهان اسلام سفیرانی به دربار مغول رفتند. پس از آن و در پی مرگ اکتای در سال ۶۳۹ ق تا سال ۶۴۷ ق که منکوقاآن به فرمانروایی رسید، دولت مرکزی مغول ثبات چندانی نداشت و توجه او بیشتر به امور داخلی بود. چنان‌که در این دوره رفت و آمد نمایندگان مغولی ساکن در خراسان مانند نوسال و کرکوز در منابعی چون جهانگشای جوینی انعکاس یافته است.

کرکوز به اداره صحیح یام‌ها توجه خاصی داشت (جوینی ۱۳۸۲، ج ۲: ۲۳۸). اما از دوره قآنی منکو و سپس قوییلای روابط خارجی دولت مغول بیشتر شد. مارکوپولو که در دوره قوییلای قآن به چین رفته بود، به وضعیت چاپارخانه‌ها توجه داشته است (مارکوپولو ۱۳۶۳: ۱۱۶). از جمله این که فاصله چاپارخانه‌ها، بین ۲۵ تا ۳۰ مایل بوده است. او حتی تأکید می‌کند در مناطق بکری که این گونه چاپارخانه‌ها وجود نداشته، باز هم ایستگاه‌هایی بوده که در آن‌جا اسبان را تعویض می‌کردند، ولی فاصله این ایستگاه‌ها بیشتر از حد معمول، بین ۳۵ تا ۴۰ مایل، بوده است. همچنین او از پرداخت حقوق بخصوص برای پیک‌های تندرو و چگونگی حرکت این پیک‌ها خبر می‌دهد (همان ۱۱۷).

پیک‌های تندرو، دور کمر یا سر خود پارچه می‌پیچیدند و کمربندی از زنگ‌های متعدد بر کمر می‌بستند و یا شیپوری را با خود حمل می‌کردند که هنگام رسیدن به یام به صدا در می‌آوردند. در آن‌جا اسب‌های خود را تعویض می‌کردند و به راه خود ادامه می‌دادند. گاهی آن‌ها از ۲۰۰ تا ۳۰۰ مایل در روز حرکت می‌کردند (همان).

ادریک یکی از معاصران مارکوپولو نیز اشاره می‌کند رسولان خان بزرگ سوار بر اسب‌ها اخبار را برای او می‌آوردند و هنگامی که حیوانات آن‌ها خسته می‌شوند، بوق می‌زنند و مسافر خانه بعدی نیز اسب و مردی را فراهم می‌کرد که نامه را دریافت کند و به سرعت به دست خان بزرگ برساند. بنابراین هیچ اتفاقی وجود نداشت که امپراتور از آن بی‌خبر باشد (odoric 1937: 241-240).

مارکوپولو حتی می‌نویسد در چین یام خانه‌های بزرگ و مجلل مخصوص پذیرایی از میهمانان خارجی برای هرملتی از جمله آلمانی‌ها و فرانسوی‌ها وجود داشته است (مارکوپولو ۱۳۶۳: ۹۷). علاوه بر آنان بازرگانان نیز از خدمات یام‌ها در سفر به مغولستان یا در مسیر بازگشت برخوردار بوده‌اند. در این دوره بازرگانانی به صورت «ارتاق» (ortoq) تجارت می‌کردند. آن‌ها به سفارش دربار و یا با سرمایه گذاری شاهزادگان مغول و خاتون‌های آنان فعالیت می‌کردند و از خدمات یام‌ها در سراسر قلمرو مغولان بهره می‌بردند (همدانی ۱۹۴۵: ۲۳۷). حتی بازرگانانی که با سرمایه خود فعالیت می‌کردند، با بیان این که عازم دربار قراقرم یا یورت یکی از خاندان‌های شاهی مغولان هستند، کافی بود تا بتوانند از اولاغ و آذوقه یام‌ها استفاده کنند.

تا زمانی که دولت مغول وحدت و مرکزیت خود را حفظ کرد، شبکه یکپارچه یام‌ها کارایی خود را داشت. اما با شروع منازعات داخلی میان الوس‌های مغولان این شبکه دچار

نابسندگی فرایند نهادینه شدن ... (سیده سارا حسینی نژاد قصرالدشتی و دیگران) ۱۵

اختلال شد و در عوض شبکه‌های ارتباطی داخلی این الوس‌ها که پیش از آن جزیی از شبکه‌های ارتباطی امپراتوری مغول بودند، فعال‌تر شدند. از آن‌جا که سمت و سوی جغرافیایی مغولان امتدادی شرقی غربی داشت، یام‌ها نیز به همین نحو گسترده شده بودند. چنان که در بالا ملاحظه گردید جوینی هم به همین نکته در مورد یام‌ها اشاره کرده است. اکنون بعد مسافت برای کارکنان یام‌ها خود ایجاب می‌کرد خدماتی برای کارکنان آن هم در نظر گرفته شود. باز به استناد همان گزارش با سرشکن کردن نیروی لازم میان الوس‌های تولوی در چین و مغولستان، اکتای در سیبری و سلنگای، جغتای در ترکستان و ماوراءالنهر و جوچی در روسیه و دشت قبچاق، کارکنان یام تعیین و جایگزین می‌شدند. با گرفتن مالیات از چهارپایان و دام که به آن قبچور می‌گفتند، نیازهای یام‌ها به حیوانات بارکش و تأمین گوشت برآورده می‌شد (ولادیمیرتسوف ۱۳۶۵: ۱۸۸-۱۸۷ و بارتولد ۱۳۵۲، ج ۲: ۹۷۰). دستگاه مرکزی نظام اداری مغول که به آن «دیوان اعلا» می‌گفتند هماهنگی میان الوس‌ها را انجام می‌داد. جوینی در گزارش خود یکی از نتایج سازماندهی یام‌ها را این می‌داند که خانواده‌های آنان فاصله بسیار محل استقرار یامچیان در سرزمین‌های دور با خانه هایشان را کمتر احساس کنند.

۴. ناکارآمدی نظام ارتباطی ایلخانان و آسیب آن به مردم

اگرچه پیش از تأسیس دولت ایلخانی در سال ۶۵۶ (ق) مغولان در ایران مستقر شده و با دربار قراقروم و یا با یکدیگر در خراسان و آذربایجان در ارتباط بوده‌اند، اما نمی‌توان نظم و ترتیب آن را به مانند دیگر متصرفات مغولان دانست. یک دلیل این امر آسیب دیدن جامعه ایرانی بر اثر کشتار فراوان مردمان در خراسان و سیستان بود. نابودی کامل خراسان آن چنان که دیگر در آن شهر و روستای آبادی وجود نداشت، آن را به صورت بیابانی خالی از سکنه درآورده بود، به گونه‌ای که ایلچیان جایی برای اقامت و استراحت پیدا نمی‌کردند. این معضل اجتماعی با بیرون آمدن یام از لشکرها قرار بود حل شود. از سوی دیگر فقدان یک دولت مرکزی قوی و در همان حال زورگویی و اجحاف لشکریان مغول در قبال مردم، این زمینه را فراهم می‌ساخت که از امکانات موجود در روستاها برای انجام مأموریت‌های خود استفاده کنند. حتی استقرار دولت ایلخانان در ایران نیز نتوانست تغییر چندانی را در این مورد موجب شود. جوینی می‌نویسد تا زمان منکوقاآن همچنان بر قاعده پیشین تأمین مخارج یام‌ها بر اساس قبچور بود. اما چون در زمان هلاکوخان مخارج افزوده شد، دیگر

قبحور کافی نبود. از این رو از محل های دیگری هزینه ها را تأمین می کردند (جوینی ۱۳۸۲، ج ۲: ۲۵۴ و ۲۶۱). بنابراین آنچه که دولت های پیش از مغول مانند عباسیان و سلجوقیان طی سال های متوالی برای ایجاد یک نظام ارتباطی مانند کاروانسرا و رباط ساخته بودند یا بقایای دیوان هایی مانند برید بخصوص در نواحی جنوبی ایران که از آسیب حمله مغول دور مانده بودند، همچنان مورد استفاده قرار می گرفتند.

دولت ایلخانان از مرز جیحون تا فرات را در اختیار داشت و کاروان های تجاری از هند تا شام در رفت و آمد بودند. اما از یک سو رفت و آمد مداوم لشکرها که از مرزهای شام تا قفقاز درگیر جنگ بودند و از سوی دیگر بی ثباتی سیاسی بخصوص پس از مرگ اباخان تا بر سر کار آمدن غازان خان، شرایط مناسبی را برای سامان دادن به یام ها ممکن نمی ساخت (Atwood 2004: Under the entrance of jam). حتی در مواردی شاهد اقداماتی هستیم که با بستن راه ها و منع رفت و آمد همراه بود. به گونه ای که در هر زمان، یک ایلخان می مرد و کشمکش بر سر جانشینی آغاز می شد، راه ها را می بستند و اجازه جابجایی به کسی نمی دادند (میرخواند ۱۳۷۳، قسم ۵: ۹۰۶ و اشپولر ۱۳۷۶: ۴۲۷). انجام این کار بدون شک با کمک لشکرهای ایلخان که با عنوان «تومان» در ولایت ها مستقر بودند و یام ها صورت می گرفت (جوینی ۱۳۸۲، ج ۱: ۲۴). لازم به ذکر است که تومان شامل یک لشکر با فرماندهی یک امیر بود، حوزه جغرافیایی خاصی داشت که در زمان صلح اداره امور یک منطقه شامل حفظ امنیت و کمک در وصول مالیات را عهده دار بوده اند. به عبارتی تأمین امنیت راه ها و تدارک سفر کسانی که عازم دربار مرکزی یا مرکز یکی از الوس ها بوده اند را بر عهده داشتند. بدین ترتیب یام ها که در اصل از تومان ها، لشکرها، بیرون می آمدند، بطور کامل در خدمت امیران تومان ها بودند. این وضع تا زمان غازان خان ادامه داشت تا آن که او با اصلاحات خود به یام ها سر و سامان جدیدی بخشید.

رشیدالدین فضل الله همدانی در اشاره به همین اصلاحات توجهی هم به شرایط پیش از آن می کند. چنان که می نویسد: پیش از اصلاحات غازان خان، هر وقت یک ایلچی برای انجام اموری می خواست به جایی برود با مشکلاتی رو به رو بود. از جمله آن که هرگاه به یام می رسید، یام ها اولاً نداشتند یا اولاًغ های آن ها بسیار لاغر بودند. از این رو آن ها نمی توانستند از این خدمات استفاده کنند (همدانی ۱۳۷۳، ج ۲: ۱۴۴۸). رشیدالدین در ادامه می افزاید:

نابسندگی فرایند نهادینه شدن ... (سیده سارا حسینی نژاد قصرالدشتی و دیگران) ۱۷

هر وقت ایلچی جهت مصالح ملکی که نازک باشد آمدی از آن مدت که باید که برسد به دو سه چندان نتوانستی رسید، و هر آینه خلل‌ها از آن توگد کردی، و همواره به جهت لاغری اسبان یام، بازخواست یامچیان بایستی کرد؛ و با آن که در هر یامی پانصد سر اسب بیستندی هرگز دو اسب فربه که ایلچی یارالتو برنشیند موجود نبود (همان).

او سپس می‌نویسد در سال‌های قبل از ایلخانی غازان با توجه به این که نیاز ایلچیان به اسب و اولاغ تأمین نمی‌شد، آن‌ها اسب و علوفه مورد نیاز خود را از مردم می‌گرفتند و حتی گاهی آن‌ها را کتک می‌زدند و به زور از آن‌ها اولاغ و علوفه می‌گرفتند (همان ۱۴۴۷-۱۴۴۶). همچنین او در گزارشی مفصل به چگونگی سوءاستفاده شاهزادگان و وابستگان امیران مغول از یام‌ها برای مسافرت و امور شخصی خود پرداخته است. رشیدالدین می‌نویسد آنان «پایزه‌ها» (paiza) را که فرمان دولتی بود؛ برای خود تهیه می‌کردند و به نام کار دولتی از اسب، علوفه و آذوقه یام‌خانه بهره می‌بردند. این امر موجب خرابی کار یام‌ها شد. بطوری که اگر در یک یام‌خانه پانصد رأس اسب نگهداری می‌کردند، کافی نبود (همدانی ۱۹۴۰: ۳۶۱-۳۵۶).

حمدالله مستوفی نیز در مورد وضعیت یام در پیش از اصلاحات غازان خان می‌گوید: «چون از بی‌ضبطی و بی‌نسقی کار سلطنت و وزارت تغلب و تسلط ایلچیان درگرفتن اولاغ و زیارتی کردن باقصی الغایه رسیده بود و کار بمرتب‌ای انجامیده که تجار و آینده و رونده از ناایمنی راه‌ها از تردد بازمانده» (مستوفی ۱۳۳۹: ۶۰۳).

بدین ترتیب در نیمه نخست دولت ایلخانان تأسیسات خاصی برای فعالیت دست‌اندر کاران یام وجود نداشته است، بلکه فقط محل استقرار داشته‌اند تا به کمک پیک‌هایی که عازم دربار ایلخانان بوده‌اند، بشتابند. از این رو شاید بتوان محل استقرار یام‌ها را به «بنه» و «بنگاه» در جامعه ایرانی شبیه دانست. بنه یک استقرارگاه موقت برای جمع‌آوری یا کاشت و برداشت محصولی معین بوده است. از این رو خانه‌ای ساخته نمی‌شد، بلکه سرپناهی از شاخ و برگ درختان یا چادری بر پا می‌کرده‌اند. چنین سرپناهی را مغولان گاهی «اغروق» می‌گفتند. کاربرد آن هم بیشتر برای قسمت بار و بنه لشکرها بوده است که در عقب لشکر و گاهی به فاصله چند روز از آن حرکت می‌کرد. یام‌ها را اگر بتوان یک مکان نامید، شامل نفراتی به عنوان نگهبان راه، ذخیره آذوقه و علوفه و نیز چهارپایانی بود که در منابع تاریخی به لغت مغولی بدان اولاغ می‌گفته‌اند (جوینی ۱۳۸۲، ج ۱: ۲۵). نظر به این که در منابع

تاریخی آن دوره از دیوان خاصی در نظام اداری دولت مغول نام برده نشده است، می‌توان گفت که همچنان یام‌ها، از تومان‌ها، لشکرها، بیرون می‌آمدند.

۵. غازان خان و تلاش برای بازسازی اجتماعی

غازان خان ششمین ایلخان مغول بود که در سال ۶۹۴ (ق) به قدرت رسید. او با کشوری آشفته و دولتی بهم ریخته رو به رو شد. از این رو اقداماتی همه جانبه برای سرو سامان دادن به اوضاع را آغاز کرد. در مقدمه همه اقدامات او که موسوم به اصلاحات غازانی شده است، این بود که مسلمان شد و مغولان را هم وادار به پذیرش اسلام کرد. بنابراین برداشتن ظلم و ستم از مسلمان مورد توجه غازان بود. در نتیجه اگرچه اصلاحات موارد بسیاری را شامل می‌شود اما سر و سامان دادن به امور یام نمونه جالب توجهی از اقدامات او به شمار می‌آید. چون هم به آسایش، رضایت مردم و امنیت جامعه و هم به افزایش قدرت دولت و سرعت در گردش کارهای آن منتهی می‌شد.

مجموعه اقدامات او که می‌تواند هم به معنای بسط عدالت و هم بهبود مدیریت قلمداد شود دارای یک رویکرد اساسی بود و آن این‌که امور یام و اعزام ایلچی را به مقدار زیادی از پیوند با اقدامات نظامی لشکرها به طرف اعمال قواعد اداری سوق داد. در این هنگام امپراتوری مغول دیگر وحدت پیشین را نداشت و امور یام از مغولستان به واحدهای سیاسی مجزا، الوس‌های چهارگانه مغول، تقسیم می‌شد. از این رو یک جنبه دیگر اقدامات غازان هرچه بیشتر ایرانی ساختن امر یام مطابق با جغرافیا و شرایط ایران بود. پس در ابتدای نقل قولی که از رشیدالدین خواهیم آورد، منظور از عبارت مفرد، ساماندهی یام خاص قلمرو ایلخانان مغول در ایران و عدم ربط آن به کلیت یام در امپراتوری مغول در سال‌های قبل است. رشیدالدین در این باره می‌نویسد:

پادشاه اسلام در سال اول فرمود که ما را یامی مفرد باید نهاد که ایلچیان یارالتو جهت معظمات امور ملک و مهمات ثغور بدان روند، و هیچ آفریده دیگر بر آن اسبان ننشیند تا آن ایلچیان از دیگران ممتاز باشند و زود به مقصود رسند (همدانی ۱۳۷۳، ج ۲: ۱۴۴۹).

رشیدالدین می‌افزاید «یرلیغ شد که در راههای معظم ضروری به هر سه فرسنگ یامی بنهند، پانزده سر اسب فربه در آن بسته، و در بعضی مواضع که چندان ضرورت نبود کمتر» (همان).

هر یامی را به امیری بزرگ سپرد و در وجه مصالح آن ولایات معین را با تصرف ایشان داد، چنانکه وجوه زیادت از مایحتاج بود تا بهانه نماند، و فرمود که جهت آن وجوه به شما زیادت میدهم تا هیچ تقصیر واقع نگردد (همان).

همچنین یامچیان باید مبتنی بر نشان معهود ایلچی، دو اولاغ و در بعضی اوقات که ایلچی نوین زاده بوده، نهایتاً سه و چهار اولاغ به او می دادند. یامچیان اجازه نداشتند که به غیر از نشان عمل کنند و اولاغ بیشتری به ایلچیان بدهند (همان ۱۴۵۰).

رشیدالدین از شکل گیری پیک های تندرو در یام های زمان غازان خان نیز می نویسد: اگر کار بغایت تعجیل باشد مکتوب بنویسند و مهر کرده بر دست اولاغچیان آن یام ها روانه گردانند تا میدوانند، و بر سر مکتوب نویسند که از فلان جای به فلان جای و به هر امیر سرحدی تمغای سوادى داد تا بر آن مکتوب زند، و یامچیان راه دانند که از پیش اصل روان شده؛ و چون به هر سه فرسنگ یامی هست و اولاغچیان مختلف دوانند، در شبانه روزی شصت فرسنگ میدوانند و خبرهای تعجیل به سه چهار روز از خراسان به تبریز می رسد (همان).

رشیدالدین فضل الله اشاره می کند نوعی لوح معتبر به نام پایزه وجود داشت که ایلچیان برای مجوز عبور از آن استفاده می کردند. این لوح از جنس های مختلف از جمله طلا، مس، نقره، برنز و چوب بود که به برخی از ایلچیان پنج پایزه و به برخی دیگر سه پایزه می دادند و این موضوع بستگی به این داشت که چه کسی او را به عنوان مأمور فرستاده است (همان

۱۴۷۱، May 2007: 98 و Atwood 2004: Under the entrance of jam)

از آن چه رشیدالدین فضل الله از مجموعه اقدامات و بطور کلی سیاست غازان خان نقل کرده است، می توان دریافت که تلاش برای اصلاح امور یام بدون توجه به سامان یافتن نظم اجتماعی امکان پذیر نبوده است. به نقل از او یکی از نخستین اقدامات غازان پس از رسیدن به سلطنت حضور در میان لشکریان و هشدار به آنان در مورد عدم تعرض به مال و اراضی رعیت بود (همدانی ۱۳۷۳، ج ۲: ۱۴۴۹). چنان که می دانیم روستاها نه از بابت استقرار نظامیان مغولی بلکه قرار گیری در مسیر عبور آنها همواره متحمل آسیب های جدی و تعرض و غارت قرار می گرفتند. بنابراین یکی از اقدامات اولیه برای سامان دادن به این وضع، منع لشکریان، نمایندگان و سواران مغولی در مسیرهای ارتباطی از بی نظمی های پیشین بود. بدون تردید شخص رشیدالدین فضل الله و سایر کارگزاران ایرانی در اجرای این سیاست غازانی تأثیر زیادی داشتند.

گزارش‌های رشیدالدین در مورد سامان دادن به یام‌ها به فرمان غازان خان را مورخان هم عصر او و صاف الحضرة شیرازی و حمدالله مستوفی تأیید می‌کنند. و صاف می‌نویسد غازان خان دستور داد که در تمام مملکت از آب آموی، جیحون، تا حدود مصر به فاصله هر چهار فرسنگ یام ایجاد کنند (وصاف ۱۲۶۹، ج ۳: ۳۸۶).

وصاف الحضرة حتی می‌نویسد با بکار بردن رنگ‌ها و شکل‌های خاص در برگه‌های اعزام یامچیان تاخیر یا عدم تاخیر آن‌ها را نشان دهند.

مکتوبی که بایصال آن مأمور باشند مهر ختامه مشک نهاده بر سر آن بیاض رها کنند و تمغاء سبز مصور بصوره سوار یا ساعی بزنند و بسطور بنویسند که فلان آلاغچی یا ساغی درین تاریخ بدین ساعت و وقت ازین مقام روانه کرده شد تا بعد از وصول او یامچیان احتیاط کنند اگر بزمان موعود و هنگام معهود رسیده باشد و شرائط مسارعت و استعجال و مبادرت به جای آورده در زیر صورت بنوک قلم دائرة کشند ... و اگر بیک ساعت تاخیر و تغافل و تقصیر و تکاسل نموده باشد نشانه تقصیر را قطر دایره بر هیات خط مشرق و مغرب کشند ... تا سخن ناپرسیده او را بیاسا رسانند (همان ۳۸۷).

حمدالله مستوفی نیز اشاره می‌کند که خواجه صدرالدین احمد خالدي، وزیر غازان خان، ترتیباتی داد که از این به بعد ایلچیان تنها از یام‌خانه‌ها، اولاغ و علوفه درخواست کنند (مستوفی ۱۳۳۹: ۶۰۳). بنابراین از زمان روی کار آمدن غازان، ۶۹۴ (ق) تا پایان دولت ایلخانان که با مرگ ابوسعید بهادر خان در سال ۷۳۶ (ق) اتفاق افتاد، اصلاحات و مدیریت دیوانسالاری، یام‌ها را کارآمد نگاه داشت (Atwood 2004: Under the entrance of jam) در حالی که یام‌ها همچنان از تومان‌ها بیرون می‌آمدند و زیر نظر امیران تومان‌ها کار می‌کردند. چنان که هر یام میان دو تومان قرار می‌گرفت. اما با مرگ ابوسعید و شروع جنگ میان تومان‌ها برای تعیین ایلخان جدید، یام‌ها خود بخود فرو پاشیدند. به عبارتی دیگر در اصل هرگز تشکیل و بازسازی نشدند. شکل‌گیری یام‌ها میان هر دو تومان منوط به وجود دولت مرکزی بود که تومان‌ها را زیر فرمان خود داشته باشد. واقعیت آن بود که در همین دوره که یام‌ها اصلاح و تقویت شدند، تومان‌ها یا همان لشکرهای دولت ایلخانان بیشتر صورت قبیله‌ای به خود می‌گرفتند. زیرا استمرار فرماندهی یک نویان، امیر، و تدوام استقرار جغرافیایی آن در یک تقسیمات جغرافیایی که به آن هم تومان می‌گفتند، دولت ایلخانان را از درون تجزیه می‌کرد. چون ابوسعید درگذشت و بر سر انتخاب یک ایلخانان جدید نواقصی صورت گرفت، هر تومان و به عبارتی هر لشکر و امیر آن و منطقه‌ای که در آن

مستقر بود، راه خود سری در پیش گرفت، در نتیجه استقرار یک یام میان دو تومان دیگر صورت نگرفت و نه تنها نظام ارتباطی دولت ایلخانان از هم گسست، بلکه خود دولت مغول ایران نیز فروپاشید.

۶. نتیجه‌گیری

هر چند یام را می‌توان به معنای یک نهاد اجتماعی؛ یک رکن ضروری در دولت و جامعه مغول به شمار آورد، اما موقعیت یام در سازمان حکمرانی مغول نهادی در کنار دیگر نهادها یا ایفاگر نقشی مکمل نبوده است. بلکه چنین نهادی نقشی واسطه‌ای میان بخش‌های گوناگون امپراتوری را ایفا می‌کرده است. بدین ترتیب که نه فقط میان مناطق جغرافیایی آن رابطه برقرار می‌کرده، بلکه میان دیگر نهادهای سیاسی، اقتصادی، اداری و نظامی هم ایفاگر چنین نقشی بوده است. اگرچه در نگاهی از بیرون، سازمان جنگی مغولان که در عمل همه جمعیت آنان را در بر می‌گرفت و عامل پیدایش این امپراتوری دانسته می‌شود، اما یام بدون آن که یک سازمان یا مقامی معین در دولت مغول داشته باشد، حضوری پررنگ در کلیه شئونات داشت. زیرا ارتقاء دولت مغول به یک پدیده جهانی به کمک آن ممکن شد. آن گاه هم که دولت مغولان رو به تجزیه نهاد پیش از هرچیزی سازمان سراسری یام‌ها نیز دچار فروپاشی شدند. در واقع از همان نقطه جغرافیایی آغاز شکل‌گیری دولت مغول نظام ارتباطی آن به شکل اعزام پی در پی فرستادگان به سوی قبایل و دولت‌های اطراف به وجود آمد. چنان‌که با لشکرکشی به سمت ایران و تصرف این سرزمین ادامه و امتداد استقرار یام‌ها هم در ایران زمین انجام شد. با تأسیس دولت ایلخانان در ایران و دشمنی الوس‌های دیگر با آن، نظام یام امپراتوری از هم گسست. اما در داخل ایران دولت ایلخانان نظام یام مخصوص خود را به وجود آورد که در واقع به مانند رشته زنجیری بود که واحدهای نظامی و جغرافیایی آن که تومان خوانده می‌شد؛ با دولت مرکزی در تبریز با هم مرتبط می‌ساخت. اما با مرگ ابوسعید و شروع جنگ میان مدعیان قدرت در قلمرو ایلخانان، در این مرحله نیز بار دیگر نظام یام از هم گسست و در نتیجه یام به صورت یک نهاد که توسعه و ارتقای نیافته بود، امکان ادامه حیات نیافت.

کتابنامه

- ابن بطوطه، ابو عبدالله محمد بن عبدالله (۱۳۷۶)، *سفرنامه ابن بطوطه*، ترجمه محمد علی موحد، ج ۱، تهران: سپهر نقش.
- ابن جبیر، محمد بن احمد (۱۳۷۰)، *سفرنامه ابن جبیر*، ترجمه پرویز اتابکی، مشهد: آستان قدس رضوی.
- اشپولر، برتولد (۱۳۷۶)، *تاریخ مغول در ایران*، ترجمه محمود میر آفتاب، تهران: علمی و فرهنگی.
- اقبال آشتیانی، عباس (۱۳۹۱)، *تاریخ کامل ایران*، تهران: نگاه.
- بارتولد، و. (۱۳۵۲)، *ترکستان نامه*، ترجمه کریم کشاورز، ج ۲، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- تاریخ سرّی مغولان (۱۴۰۱)، ترجمه شیرین بیانی، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- جوینی، محمد (۱۳۸۲)، *تاریخ جهانگشای جوینی*، تصحیح محمد قزوینی، ج ۱، تهران: افراسیاب.
- جوینی، محمد (۱۳۸۲)، *تاریخ جهانگشای جوینی*، تصحیح محمد قزوینی، ج ۲، تهران: دنیای کتاب.
- خنجی اصفهانی، فضل الله بن روزبهان (۱۳۶۲)، *سلوک الملوک*، به تصحیح محمد علی موحد، تهران: خوارزمی.
- خیراندیش، عبدالرسول (۱۳۷۹)، *واقعۀ هایله اترار (مجموعه مقالات اولین سمینار تاریخی: هجوم مغول به ایران و پیامدهای آن)*، ج ۱، تهران: انتشارات دانشگاه شهید بهشتی.
- دستغیب، عبدالعلی (۱۳۶۷)، *هجوم اردوی مغول به ایران*، تهران: علم.
- عبدلی فرد، فریدون، *دانشنامه جهان اسلام*، ج ۱، ذیل مدخل «چاپار»، تهران: بنیاد دائرة المعارف اسلامی.
- قفس اوغلی، ابراهیم (۱۳۶۷)، *تاریخ دولت خوارزمشاهیان*، ترجمه داود اصفهانیان، تهران: گسترده.
- کارپن، پلان (۱۳۶۳)، *سفرنامه پلان کارپن*، ترجمه ولی الله شادان، تهران: یساولی.
- گروسه، رنه (۱۳۶۸)، *امپراطوری صحرانوردان*، ترجمه عبدالحسین میکده، تهران: علمی و فرهنگی.
- لغت نامه دهخدا (۱۳۷۷)، زیر نظر محمد معین و جعفر شهیدی، ج ۱۵، ذیل مدخل «یام»، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- مارکوپولو (۱۳۶۳)، *سفرنامه مارکوپولو*، ترجمه منصور سجادی و آنجلا دی جوانی رومانو، تهران: گویش.
- مستوفی، حمدالله (۱۳۳۹)، *تاریخ گزیده*، با اهتمام عبدالحسین نوایی، تهران: امیرکبیر.
- مقریزی (بی تا)، *الخطط المقریزیه*، ج ۲، بغداد: مکتبه المثنی.
- مورگان، دیوید (۱۳۸۹)، *مغول ها*، ترجمه عباس مخبر، تهران: نشر مرکز.
- موسوی مصطفی، دانشنامه بزرگ اسلامی، ج ۱۰، ذیل مدخل «اوگتای»، تهران: مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی.
- میرخواند، محمد بن خواند (۱۳۷۳)، *روضه الصفا*، قسم ۵، تهران: علمی.

نابسندگی فرایند نهادینه شدن ... (سیده سارا حسینی نژاد قصرالدشتی و دیگران) ۲۳

نسوی، نورالدین محمد زیدی (۱۳۶۶)، *سیره جلال‌الدین (تاریخ جلالی)*، ترجمه محمد علی ناصح، به کوشش خلیل خطیب رهبر، تهران: سعدی.

وصاف، عبدالله بن فضل‌الله (۱۲۶۹)، *تجزیه الامصار و تزجیه الاعصار (تاریخ وصاف)*، ج سوم، بمبئی. ولادیمیر تسف، ب. (۱۳۶۵)، *نظام اجتماعی مغول (فئودالیسم خانه به دوشی)*، ترجمه شیرین بیانی، تهران: علمی و فرهنگی.

ویلتس، دوراکه (۱۳۵۳)، *سفیران پاپ به دربار خانات مغول*، ترجمه مسعود رجب نیا، تهران: خوارزمی. همدانی، رشیدالد فضل‌الله (۱۹۴۰)، *تاریخ مبارک غازانی*، به سعی کارل یان، انگلستان: ستفن اوستین هرتفورد.

همدانی، رشیدالدین فضل‌الله (۱۳۷۳)، *جامع التواریخ*، تصحیح محمد روشن و مصطفی موسوی، ج ۱ و ۲، تهران: البرز.

همدانی، رشیدالدین فضل‌الله (۱۹۴۵)، *مکاتبات رشیدی*، تصحیح محمد شفیع، لاهور: سلسله نشریات کلیه پنجاب.

Atwood, Christopher p.(2004), *Encyclopedia of Mongolia and Mongol Empire*, Under the entrance of jam, New York: Facts on File, Inc.

Odoric (1937), *Contemporaries of Marco Polo*, New York.

May, Timothy(2007), *the Mongol art of war*, Great Britain: Pen and Sword military.